

SÜMEGI ISTVÁN

„...Így telik velünk az idő,
rettenetesen és csodálatosan”

Időtapasztalat Ottlik Géza regényeiben

SÜMEGI ISTVÁN (1966) Szombathely

PROLÓGUS

Az *örök visszatérés mítosza* záró fejezetében Mircea Eliade világossá teszi, hogy a tiszta történeti érdeklődés mellett azért is foglalkoztatja az archaikus-ciklikus időszemlélet, mert a historizmus lineáris időképzete – azaz az újkori Európa uralkodó koncepciója – egyre kevésbé képes értelmet adni az életünknek.¹

Henri-Charles Puech pedig azt javasolja *Gnosis and Time* című tanulmányában, hogy ne két primordiális időfelfogást vessünk össze – mint ahogyan ez szokásos, s ahogyan ezt Eliade is teszi –, hanem hármat. A harmadik az általa „széttört vonalhoz” hasonlított idő, amely sem célt, sem rendet nem ismer, s amely éppen ezért nem tudja vagy nem akarja a képzeteket és a dolgokat időben összeilleszteni.² (A későbbiekben különböző, néha metaforikus kifejezésekkel nevezem majd meg a Puech által körülírt, de el nem nevezett jelenséget: széttört, megfagyott, álló, mozdulatlan toporgó vagy párolgó időként, attól függően, hogy melyik módozata kerül éppen terítékre.)

Elsősorban e két szerzőtől inspirálva tettem kísérletet egy nyilvános előadás során annak – igen-igen felszínes – áttekintésére, hogy a különböző időfelfogások miként adnak értelmet a közösség és az egyén életének, s hogy milyen anomáliákat hagynak maguk után. Eliadéhoz hasonlóan engem is az érdekelt elsősorban, hogy számunkra (értsd: az újkori, európai ember számára) mit nyújtanak és nyújthatnak a különböző időképzetek.

Előadásomban és a hozzá írt vázlatomban több ízben is hivatkoztam Ottlik Géza műveire: részint úgy, mint a megfagyó vagy az elpárolgó idő érzékletes szemléltetéseire, részint pedig mint az idő linearizálódásának éles szemű megfigyeléseire. Ottlik azonban ez esetben sem csupán illusztrált, hanem – regényeiben, azok történeteinek keresztül – igen mélyen és árnyaltan át is gondolta a problémát. Érdemes hát ezzel a szemponttal pásztázva áttekintenünk a kapcsolódó műveit, mindekelőtt a két nagyregényét.

STÁDIUMOK BÉBÉ ÉS MEDVE ÉLETÉNEK ÚTJÁN

(*Első stádium*) „Azzal kezdődött, ugye, hogy valami van. Ez a valami nem te vagy még, (ergo:) nem is gondolat, hanem egy érzés. Neve nincs” (*Buda*, 87). „»Valami van«, látvány, szag, tapintás. Bölcső, anya, szoba, lépcső, utca, tér, híd, folyó, Buda” (*Buda*, 341).

Mondhatnánk éppenséggel azt is, hogy a csecsemőnek és a kisgyerekeknek eleinte nincsen időképzete, de – mivel ezzel az első stádiummal összevethető időélménnyel még később is több ízben találkozni fogunk – célszerűbb úgy fogalmazni, hogy a csecsemő és kisgyerek számára az idő jó ideig mozdulatlan. Még akkor is, amikor már megtanult beszélni.

„Az ember felnézett, tudomásul vette, hogy ez van, elraktározta a térképében, amit gépiesen, gyakorlottan mindig készített magának, szobáról, házról, városról, utcáról, világról” (*Buda*, 78, vö. *Buda*, 182). „Utca. Épülő nagyszálló. Híd. Duna. Harangszó. Trombitaszó a kaszárnyában. Cukrászda a kis utca sarkán, égetett cukor, vanília, meleg csokoládé szag. Pék, Zimka Rafael, csodás kenyérszag. Petár barátodék lakása. Lenke nénédék lakása. Viktor bátyádék loggiája a Duna fölött, a Ha-

A címet Ottlik Géza *Iskola a határon* című művének 164. oldaláról kölcsönöztem. Az író rövidítve hivatkozott műveinek könyvészeti adatait lásd az írás végén.

lász utca sarkán. Szobák, rokonok, ismerősök lakásai szerteszt. Csináltad a térképedet gondosan mindenről” (Buda, 90).

Amennyire meg tudom ítélni, így van. Térben már egészen jól tájékozódunk, és emlékeink is vannak jócskán, az idő azonban még mindig érdektelen számunkra. Érdektelen, mert nincs jelentősége. Nem halad sehová, és azzal sem megyünk semmire – nem fogjuk általa jobban érteni a dolgokat vagy a világot –, ha megjegyezzük az események, élmények sorrendjét. Az idő áll vagy inkább egy helyben toporog: tapasztalatok ismétlődnek rapszodikusán és egészülnek ki újabbakkal.

(*Második stádium*) Aztán egyszer csak elkezdjük számba venni életünk eseményeit. „A régi hosszú unalmas délutánok ahhoz kellettek, ami tulajdonképpen az ember élete. Hogy végiggondolhasd, hogy is volt, ami volt. Hogy elraked magadnak, ami történt veled és körülötted, amit tapasztaltál vagy csináltál. Az érdekes délután nem jó erre: azt majd holnap gondold végig. Újra és ismételtlen újra és újra kell végigmenned a dolgokon, nem is annyira az eszeddel, hogy mi volt, ami volt, hanem az érzéssel, hogy milyen volt, hogyan volt? Előbb ismerősségeket csinálsz belőlük magadnak s abból már valamelyenségeket: így tisztázódnak, tevődnek helyükre a dolgok. Így építed az életed áttekinthető rendjét, gyarapodó műalkotását” (Buda, 36). Amikor megindul ez a folyamat, többé már nem lehet eltekinteni attól, hogy a dolgok egymásra következő esnek meg, mert akár akarom, akár nem, egy idő után már megjegyzem: ez előbb történt, amaz meg később. A toporgó idő elkezd linearizálódni. Az én és a nem-én között pedig épülni kezd a mezsgye-hegy; objektum és szubjektum kétfelé hasadnak.³

S ráadásul ezzel párhuzamosan megjelenik még valami: a várakozások. „Felkelni, mosdani, öltözni, ehhez reggel kedv kell. A kedvhez megint csak tisztázódnak kell a dolgoknak. Félelmek, remények. Petár, a nő. Vannak az emberben kimondatlan várakozások. Reggelente. [...] Nem okvetlenül valami meghatározott dolgot remélsz, csak amolyan általános érdeklődő várakozás van benned; bizakodó kíváncsiság, mi újat hoz az új nap! Hasonló az ember névtelen előrejelzéséhez arról, hogy mi nem fog történni vele. Van a kigondolatlan várakozásaid közt olyan is, ami alaptalan – tapasztalatból már tudod –, viszont ilyen is kell a reggelek kedvéhez (Buda, 92, vö. *Iskola*, 298, Buda, 183). Ehhez csupán annyit kívánok hozzáfűzni, hogy egyesek szerint a lineáris időfelfogásnak és Európa víziójának a történelemről mint előrehaladó folyamatról a remény adja a végső alapját.⁴

A kisgyerek toporgó ideje tehát fokozatosan egyenes vonalúvá alakul át. S azzal, akit nem hurcolnak el katonának, minden bizonnyal továbbhalad, majd beteljesedik ez a folyamat, s aztán megmaradhat változatlanul, akár élete végéig is.

(*Harmadik stádium*) Bébét azonban elhurcolták. S néhány nap múlva az idő széttört és szilánkokra hullott. „...a természetes időérzékünk eléggé felmondta a szolgálatot. Vakon tántorogtunk a halmazállapotát veszített időben, s hol úgy éreztük, hogy egy helyben állunk, hol pedig mérhetetlen messzeségben láttuk magunk mögött a nemrég múlt eseményeket. Az időközök megnyúltak, vagy semmivé zsugorodtak, vagy akár visszájukra fordultak olykor, felborítva az időrendet is” (*Iskola*, 167, vö. *Iskola*, 135, 164, 295).

Amit itt tapasztalhatunk, az tökéletesen analóg azzal, ahogyan Puech leírja a gnosztikusok világvégképét: a földi világ borzalmas, reménytelen, kiszámíthatatlan. S ha vége lesz egyszer ennek, az nem az evilági cselekedetek vagy történések következménye lesz, hanem valamilyen külső beavatkozás eredménye.⁵

Úgy tűnik, hogy az emberiség ismételtlen kénytelen szembenézni ehhez hasonló állapotokkal, s hogy a jelenkortől sem idegen ez az életérzés. Efféle időt találunk Orwell 1984-ében, Gothár Péter filmjében, a *Megáll az időben* vagy éppen Beckett műveiben.

Hogyan lehet ezt túlélni, vagy hogyan lehet innen elmenekülni? Az *Iskola a határon* több lehetőséget is fontolóra vesz.

(1) Az ember, mondhatni, zsigeri reakciója az, hogy elkezd várni és reménykedni. Részint arra, ami többé-kevésbé biztosra vehető: hogy ennek egyszer majd vége lesz. Vége lesz, ha kijárták az iskolát. Ámde az előttük tornyosuló időtömeg olyan hatalmas, hogy egyszerűen képtelenség számolni vele. Elgondolhatatlan és elképzelhetetlen, hogy valahára majdcsak elfogy. „Még csak három napja, hogy itt van, gondolta. Igen. Három napja. És még hét év lenne hátra” (*Iskola*, 124).

(Engedjen meg a tisztelt olvasó egy személyes párhuzamot. Tizenkilenc évesen – mint akkortájt minden hímnemű és orvosilag alkalmasnak nyilvánított magyar állampolgárt – engem is elhurcoltak katonának. Nem sok köze volt ennek a honvédelemhez, sokkal több a börtönhöz. A legtöbbször

nem is engedték ki a laktanyából, csak mindösszesen két-három alkalommal. A „szolgálati idő” azonban egy év volt csupán, én pedig helyel-közzelel felnőttem már. Így aztán építhettem arra, amire a tíz-tizenegy éves gyerekek még nem; mondhattam magamnak már az első héten is, hogy egy év ugyan átkozottul hosszú, de le fog telni. Ez elképzelhető és hihető volt, lehetett erre alapozva élni. És valóban le is telt.)

Valamelyest jobb megoldásnak tűnhet – gondolnánk mi, felnőtt civilek –, ha a gyerekek nem a lezserelésre várnak, hanem a szabadságra. De rosszul gondoljuk. „Százhárom. Vagy hetvenhárom. Vagy harminchárom? Nem, az nem lehetett akkor. Colalto a napokat számolta, hogy mennyi van még hátra a karácsonyi szabadságig. Szeredy nem számolta. Én se számoltam. Senki sem számolta, csak Colalto. Rettenetesen sok nap volt még hátra. Civil időszámításban – ha közös nevezőre lehetne hozni ezt a kétféle időmúlást – legalább tíz-tizenöt esztendőre való” (*Iskola*, 135, vö. *Iskola*, 342).

Maradtak hát a bizonytalan, körvonalak nélküli várakozások. „...úgysem mehet így tovább három napig sem. Valaminek történnie kell egykettőre” (*Iskola*, 135). „Érdeklődésünk is csak azért csilllant fel az apró-cseprő, szokatlanabb dolgokra, mert együgyű módon változást reméltünk tőlük. Ha kinyitották a Netter-kaput egy társzekernek, ha elmaradt egy kihallgatás, ha a hipermangános kanna nem volt a helyén este, ha megláttunk egy új arcot a tisztok közt vagy egy civilt a gazdasági udvarnál, vagy ha csupán annyi történt, hogy Marcell főhadnagy olvasta fel délután a napiparancsot az altiszt helyett, a lelkünk mélyén rögtön reménykedni kezdtünk, hogy talán végre lesz valami” (*Iskola*, 169, vö. *Iskola*, 281, 298, 358).

A szabadságok távoli világítótornyai (*Iskola*, 342) és a csodavárás adhatnak talán némi enyhét, sőt talán túlélni is segíthetnek a túlélhetetlent („...az illúzióknak a morzsáiból tudtunk megélni három illúziótlan éven át” – mondja majd később Medve – *Buda*, 107), de megoldást az éppen fennálló helyzetre nem jelenthetnek.

(2) Bébének először az jelent megoldást, amikor ébresztőre várva elfogja őt valami újfajta nyugalom (*Iskola*, 257). Ez a különös érzés – üssük csak fel a regényt, még Ottlik sem tudja leírni! – alighanem azonos azzal, amit legközelebb majd a hőésés megindulásakor érez a kisfiú – s talán nem csak ő – (*Iskola*, 301 skk.), s amiről a *Budában* is jócskán esik majd szó: a dolgokban van valami láthatatlan többlet, ami a világot mégis külön helyé teszi, mint amilyenek az látszik, s amiért egyszer érdemes volna visszajönni (*Iskola*, 198, 315, *Buda*, 76 skk., 91, 106, 284, 359 sk.). Én úgy mondanám, hogy az érzékelhető immanencia visszáján mindig ott van és átsugárzik onnan valami transzcendens.

Nem tudok olyan közkézen forgó címkét, amit ráragaszthatnánk erre a tapasztalatra. Van némi köze a platonizmushoz, hiszen itt is az a meggyőződés munkál, hogy a percipiálható világon túl egy másik világ van, s hogy az, amit érzékelünk, nem az igazi világ teljessége, hanem annak csupán az emberi érzékszervek által felfogható felszíne. De itt nem ideákból – az evilági jelenségektől függetlenül létező, ésszel megragadható általánosságokból – áll az érzékelhetőn túli tartomány, hanem a percipiálható jelenségekben – azokra rátapadva és azokról le nem választhatóan – bukkan fel olyan többlet, ami szigorúan véve a szemnek nem látható, a fülnek nem hallható. Az Erzsébet híd budai hídfőjének látványa például nem a hídfő ideájához vezet el bennünket, hanem ebben a konkrét hídfőben jelenik meg valami érzékelhetőn túli. S ez a megjelenő éppen úgy konkrét – értsd: nem általános –, mint az érzéki jelenségek (vö. *Buda*, 79, 203 sk.).

Hogy miért jelenthet ez Bébének (s mindazoknak, akik képesek hasonló tapasztalatra) megoldást? Alighanem azért, mert ezt követően már úgy érzik: a jelenségvilág és annak eseményei nem is olyan nagyon fontosak. Ha jól értem, éppen ezt magyarázza Bébé, amikor a nagyváradi „kémnők” történetét meséli. „...röhögünk is magunkban az egészen, magunkon meg a világon, persze csak komolyságunk mögött, mert lelkünk mélyén komolyak voltunk – lehattunk is –, de tudtuk egymásról, hogy a komolyság alatt ott lappang mind a kettőnkben ez a nevetés...” (*Iskola*, 12). És ugyanerre vonatkozik az alábbi megjegyzés is egy kicsit korábbi: „...hiába írnám le a leírhatatlan durvaságokat, ennél is több indultatos szemrehányást fejezett ki Szeredy kérdése. Meg mást is. Nehéz ezt megmagyarázni idegennek. *A dolgok fontosságát s egyben a fontosság lényegtelenységét*. Sok mindent, amit megtanultunk valaha együtt. *A világ hülye valószínűtlenségét*” (*Iskola*, 6 – kiemelés: S. I.).

(3) Medve viszont – legalábbis első pillantásra úgy tűnik – egészen máshogyan szabadul ki. Miközben szökése után a fogdában megpróbálja álomba sírni magát, hirtelen – de nem előzmények nélkül – rádöbben, hogy ő csak néző (*Iskola*, 321). Voltaképpen kívül van a világon, s akár saját ma-

gát (pontosabban a világ mozivásznán szereplő énjét) is tanulmányozhatja épp olyan hűvös érdeklődéssel, ahogyan másokat.⁶

Most tehát nem „kifelé”, a dolgokon túlra, hanem „befelé”, énünk mélyébe indultunk el. Hogy ennek ellenére nem ugyanoda érkezünk-e meg, ahová Bébé, erre még visszatérek. Az azonban már most is látható, hogy a következmények nagyon hasonlóak. A visszatért szökevény is oda lyukad ki, hogy a jelenségek világának eseményei – beleértve ebbe akár a saját halálunkat is – nem olyan fontosak (*Iskola*, 321, 325 skk., *Buda*, 44).

(4) Jóval a kőszegi évek után, 1938-ban Medve felfedez valami olyat, amit annak idején nem fogott még fel, Bébé pedig első pillantásra megérti, miről beszél a barátja. Nem a fogdában vagy hajnalban ébresztőre várva, vagy a váratlanul érkező decemberi hóesésben szabadultak meg, hanem jóval korábban: „...a vigasztalás előbbről származik. A szombathelyi országút fainak ólmos égre rajzolt kopasz ágas-bogas koronáiból” (*Buda*, 73).

Miért? Talán azért, mert ráébrednek, hogy minden, ami történik velük, életük anyagává válik („Ezre van az embernek. Ezre van, más ilyen valódija nincs” – *Buda*, 75).

Talán azért, mert egyszerre megértik egy régi növendéktársuk – bizonyos Rainer Maria Rilke – tapasztalatát: „az ember lelkét a legteljesebb elnyomásban sem lehet elpusztítani, mert teremt magának egy könyökteret, mozgáslehetőséget, mintegy a létezés új dimenzióját, ahol örökre szabad lesz” (*Buda*, 75).

De talán van valami, ami még ezeknél is fontosabb – s ami hozzájuk is magyarázatként szolgál. „...tisztázódott és szembeötlővé vált a reménytelenség és magáramaradottság különös teljessége. A félu-ton rendszerint »Félszázad! Állj! Pihenj! Jobbra-balra kilépni!« – akinek vizelni kellett. Mindig kiléptél, akkor is, ha nem kellett, és a patak partján, a nadrágodat gombolgatva, felnézhettél a hófelhős vagy esőfelhős égre, a fák koronáinak kriksz-krakszai közt az ólomszürke, hibátlan teljességű elhagyatottságodra. S ha már egyáltalán látni tudtál egy színt, a világ szétesett, zagyva semmi-lyenségében ez már valamilyen volt. [...] A szíved hiánytalan keserűségének »valamilyensége« már építette tovább megint az életedet...”

Egyértelmű mondatok ezek, csak vegyük őket szó szerint. A szombathelyi országúton menetelve vagy a patak partján a sliccét babrálva Bébé az ólomszürke, „hibátlan teljességű” elhagyatottságára, a reménytelenség és magáramaradottság „különös teljességére” döbben rá (*Buda*, 75).⁷ Az elhagyatottság hibátlan teljessége azt jelenti, hogy teljességéből *semmi* sem hiányzik, ennél már nem lehet elhagyatottabbnak lenni. A reménytelenség különös teljessége azt, hogy *semmi* remény nem maradt. (Tudom, tautológiákat sorolok.) És ekkor a magáramaradottság meg a reménytelenség legmélyén egyszerre csak olyan hibátlanságot és hiánytalanságot tapasztalunk, amilyen az immanencia világában nem létezik, és talán nem is létezhet. Megtapasztaljuk a tiszta, mindenféle Semmitől mentes Van-t. És ebben a pillanatban kilépünk a jelenségek világából.

Az élmény jobb megértése végett talán szükség volna valamilyen lélektani megközelítésre is, de nem nagyon látok lehetőséget arra, hogy a pusztá leírásnál messzebbre jussunk. Hogyan, hogyan sem, nem tudom, de mintha valóban gyakran megtörténne: amikor az ember a kétségbeesés és reménytelenség legmélyére érkezik, akkor (jobb esetben, s biztosan nem mindig és nem szükségképpen) egyszerre csak megfordul az állapota. Úgy érzi, talpra kell állnia, vagy legalább valamilyen váratlan átmeneti enyhület siet a segítségére. Ady minden bizonnyal jól ismerte ezt a dinamikát: „Pedig valahogyan: van Isten / Nem nagyon törődik velünk / De betakar, ha nagyon fázunk.”⁸ S ennél többet Ottlíktól sem tudunk meg, ő is csupán leszögezi: van ilyen; a legteljesebb elnyomásban egyszerre csak megjelenik a vigasz.

(*Kitérő*) Bébé egy ízben az *Iskolában* is hosszasan elmélkedik erről a jelenségről. „A rosszat könnyen semmivé lehetett tenni ezekkel a várakozásokkal. Tulajdonképpen sosem hittem benne, hogy a rossz dolgok valóban léteznek. Csak másképp kell értelmezni őket, és nyomban megszűnnek. A sarat itt most nem lehetett másképp értelmezni. Rossz volt. Ha meggondolom, persze, kicsiség; nem olyan nagy baj. Végtére is mindegy, hogy bakancsot, köpenyt kefélünk-e a mosdóban, vagy Schulze másféle, úgynevezett »foglalkozás«-sal kínoz bennünket; beletaposhatunk hát nyugodtan a sárba, nem érdemes kerülgetni, kivált miután úgyis reménytelen próbálkozás. Ha jobban meggondoljuk, egyáltalán nem baj a sár; semmivé lehet tenni. Csakhogy, ahogyan Medve írja, akkor marad a semmi. Ez azonban nem képes kitölteni az idő múlását: vagyis ha az embernek nincs egyebe, csak baja, akkor ezt semmiféle meggondolással nem küszöbölheti ki az életéből, amely

nem tűri a vákuumot. Nem állt módunkban meggondolni, hogy a sár nem is olyan nagy baj. Nagy baj volt” (*Iskola*, 299).

Nem tudok koherens interpretációt csatolni ehhez az okfejtéshez, és még kevésbé olyat, amely harmóniába hozná a *Buda* főt elemzett szakaszával is – kénytelen vagyok hát hozzátenni és elvenni belőle.

Megpróbálom átfogalmazni az imént olvasottat. Van egy számunkra való világunk. Ebben a világban jelen van a rossz. Ámde ez a rossz valójában (magában valóságként) semmi, nem létező. S éppen ezért megfelelő módon alakítva a szemléletünket (és ezzel együtt a számunkra való világunkat is) a rossz (azaz a semmi) megsemmisíthető, egyszerűen azért, hogy felismerjük a semmi-ségét. Eddig talán világos. Itt azonban megnyílik egy alternatíva.

(a) Bizonyos evilági dolgok valóban rosszak, s amikor ezeket megsemmisítjük, akkor a helyükön (a számunkra való világunkban) vákuum marad, amit más létezőkkel be kell töltenünk. (Összevethető ezzel az a platóni gondolat, hogy olyan „megvetett és hitvány dolgoknak”, mint a szőr, a sár vagy a szenny, nincsen ideájuk,⁹ s ezért még abban a silányabb vagy gyengébb értelemben sem nevezhetők létezőnek, mint az ideák utánszájként létező evilági dolgok. Ezek tehát – ha helyesen következtetünk abból, amit Platón állít – egyszerűen nemlétezőnek tekintendők, mondhatni, törlendők a leltárból.)

(b) Bizonyos dolgokat rossznak látunk, ám megfelelően szemlélve ezeket megérthetjük, hogy valójában ezek is jók. Ennek érdekében az adott dolog tapasztalatából a benne lévő rosszat (a semmit) ki kell rostálnunk, s ha ez sikerül, akkor fölfénylik a tiszta (mindennemű semmitől mentes) Van. A folyamat végére érve teljesen megszűnik a vákuum, világunk kiteljesedik: a semmi kiszorul, a létezők pedig egyetlen kontinuummá állnak össze. (Valahogy úgy, ahogyan erről Parmenidész beszél. Először megértjük, hogy a Létező létezik, a Nem-létező [Semmi] pedig nem létezik, majd ennek nyomán belátjuk, hogy „Létező érinti a Létezőt” [mert nincs a Semmi, ami közéjük férközhetne], s ezért a Létező egy „jól kerekített gömb tömegéhez hasonlatos”.¹⁰)

Úgy vélem, eléggé nyilvánvaló: az *Iskola* idézett szakasza inkább az (a) verziót képviseli, a *Budaé* pedig egyértelműen a (b)-t. Megkísérelhetjük azonban összhangba hozni ezeket, mondván: vannak (számunkra valóan) rossz dolgok, amelyek valójában és *teljes egészükben* semmik (nincs magában valóságuk), és vannak dolgok, amelyeknek (a számunkra valóságukban) *része* a semmi, ám ezek, megfelelő szemléletet alkalmazva, megtisztíthatók ettől. (Mert a magában való világban nem létezik a Semmi.)

Ottlik példái azonban nem nagyon engednek meg egy ilyen kompromisszumos olvasatot. Hiszen a reménytelenség és elhagyatottság (melyekről a *Buda* azt állítja, hogy nagyon is léteznek, és kiteljesedve tiszta Vanként fénylenek föl) inkább a *teljes egészükben* rossz (és éppen ezért nem-létező) dolgok közé lennének sorolandók – ha volna ilyen kategória. Gondoljuk csak meg, már a nevük is arra utal, hogy ezek tiszta negativitások, pusztán valaminek (a reménynek és a segítségnek) a hiányai. A sár viszont alighanem olyasminek mutatkozna egy ilyen kompromisszumos koncepcióban – még ha ennek az ellenkezőjét állítja is Platón –, ami nem a valóság dolgai közül törlendő pusztán semmi, hanem csak bizonyos emberi nézőszögből rossz; más szóval: amelynek számunkra valóságában *része* a semmi is. Csak akkor rossz, amikor a bakancsomról kell levakarni, vagy amikor bele kell feküdnöm. Amikor azonban vályogtéglá lesz belőle, vagy olyan agyagtábla, amelybe bele lehet égetni a *Gilgamest*, akkor nagyon is jó.

Mivel a kompromisszum lehetőségét nem látom, arra hajlok, hogy inkább a második olvasatot fogadjam el, és ennek megfelelően olvassam az *Iskolából* idézeteket is. (Sőt, úgy sejttem, hogy – a látszat ellenére – az író intenciójához is ez az olvasat áll közelebb, csak valami miatt félrecsúszott a gondolatmenete. „A rosszat könnyen semmivé lehetett tenni ezekkel a várakozásokkal. Tulajdonképpen sosem hittem benne, hogy a rossz dolgok valóban léteznek” – ezzel kezdődik az elmélkedés. Ámde: ha a rossz nem létező [semmi], és ezt a semmit kitörlöm [megsemmisítem] a valóság dolgai közül, akkor nem keletkezhet vákuum, hanem éppen ellenkezőleg, magát a vákuumot semmisítettem meg. Negatív számból negatív számot kivonva a negativitás csökkenni fog, nem nőni. Egyetlen igazán súlyos ellenérvem van csupán ezzel a gondolatmenettel szemben: Nehezen tudom elképzelni, hogy Ottlik, az egykori matematikus ilyen elemi hibát vétett.)

Aztán az inkoheregensnek ítélt részekről való eltekintés vagy azok megfelelő átfogalmazása után a következőképpen értem a gondolatmenetet. Rossz nincs a világban (a Rossz – semmi), csupán a vi-

lághoz való helytelen hozzáállás eredményeképpen tűnik létezőnek. Ám ezen a helytelen hozzáálláson gyakran nem vagyunk képesek felülkerekedni, vagy ha – legalább részlegesen – mégis, akkor csak azon nyilvánvaló Jók segítségével, amelyek a rendelkezésünkre állnak. Konkrétabban: elvileg lehetséges volna ugyan a sarat is jóként tapasztalni (miután megsemmisítettük a sár szemléletébe belekeveredett semmit), ám erre mégsem vagyunk képesek, mert nem áll rendelkezésünkre olyan Jó, ami erőt adhatna nekünk ehhez. A szombathelyi országút ólomszürkésége esetében viszont sikerrel járt ugyanez a mutatvány, igaz, nem a fiúk törekvésének eredményeképpen, hanem attól függetlenül; véletlenül vagy kegyelem által (vö. *Buda*, 45). Itt is érvényes tehát a „Non est volentis...”

(5) Bébé váratlan hajnali nyugalma és a hóesés között történik még valami túlbecsülhetetlenül fontos. Miközben egy hajnali riadó során az udvaron várakoznak, Bébé odasúgja Szeredynek, hogy „Ereklye?”, a megszólított pedig rávágja, hogy „Piffi!” (*Iskola*, 278). Ebben a pillanatban születik meg a két fiú barátsága egy olyan világban, amely mindent megtesz azért, hogy mindenféle szorosabb emberi kapcsolatot elpusztítson vagy csírájában elfojtsa (vö. *Iskola*, 460). Majd egy kicsit később Bébé és Medve között is hasonló, s talán még mélyebb kapcsolat szövődik. (Szeredy és Medve viszonyát nem részletezi a regény.)

Hogy mi a „barátság” Ottlik szerint, az egészen szabatosan megmondható: olyan kapcsolat két ember között, amely túlhalad a szereplő- (vagy a világ számára prezentált) én felszínén, s amelyben mindkét fél érti a másik szavak és gesztusok mögötti érzéseit és gondolatait. (S ha precíznek szeretnénk lenni, egészítsük ezt még ki azzal, hogy a kapcsolatban állók nem rokonai vagy szerelmei egymásnak.) Hogy ez a rációt meghaladó megértés miként történik, azt tanulmányozhatjuk az *Iskola* prológusát olvasva, továbbá Bébé és Medve vitáját elemezve (*Iskola*, 457 sk. – amikor Bébé azzal áll elő, hogy szervezzenek ellentábort Merényi megmaradt híveivel szemben), valamint a *Hajónapló* két tengernagyának párbeszédeire figyelve.¹¹ („Mint látható ő is ki tudta olvasni Kirketerp ki sem mondott gondolatait a fregattkapitány szeme fenekéből” – *Hajónapló*, 10, vö. *Hajónapló*, 26.) Mindhárom helyen azt látjuk, hogy a szereplők – Ottlik kifejezésével élve – szelősen átjárják egymás lelkét (*Iskola*, 459).

Kínálja magát a föltevés: ha barátok túlhaladnak egymás szereplő-énjein, akkor bizonyára a néző-énhez érkeznek, s a barátság a nézők között szövődik. S ezt látszanak alátámasztani Medve 1942-es jegyzetei. „A fogható valóság felszínén élünk, elszakadva. Az érzékelésen túli, időn kívüli, nagyobb valóság terében azonban folytonosan összefüggünk egymással valahol. Indáink metszik a világot, aztán továbbnyúlnak, ki, egy ismeretlen dimenzióba, mint elszakíthatatlan köldökzsinór s ott vagyunk egybekapcsolva, egyetlen egészként, abban a teljesebb kontinuumban. Másképp hogyan érthetnénk meg végül még a néma gyerek szavát is? Hogyan volna lehetséges az a csoda, hogy a mi siralmas eszközeinkkel, szóval, tettel, rúgásokból, tréfákból, otromba, elnagyolt jelekből mégis megértjük egymást? Hogy közölni tudunk többet, mint a mondanivalónk? Hogy felfogjuk azt is, ami nincs benne, s ami bele sem férhet kifejezőeszközeinkbe? Másképp hiábavaló volna minden igyekezetünk. Így pedig, gyarló látszatokból, a létezés felületében reménytelenül nyújtózkodva egymás felé, és halott formák segítségével, élő valóságot tudunk létrehozni, ha a felületre merőleges irányú, ismeretlen dimenzió felé ható erőkre szakadatlanul ügyelünk. Mert konvergencia, egy metszőpontból kiinduló sugárnyaláb tagjainak is tekinthetjük magunkat, hiszen annál jobban közeledünk egymáshoz, minél beljebb haladunk önmagunkban, magányunk közös centruma felé – noha a szűkebb vagy tágabb gömbfelületeken, melyekből diszkrét pályákat, elszigetelt pontthalmazokat ütünk ki, esetleg egyáltalán nem érintkezhetünk” (*Iskola*, 491).

Talán azt sugallják a mondottak, hogy szereplőként nem érthetjük meg egymást, nézőként – elhagyva a fogható valóságot és lemerülve egy ismeretlen dimenzióba – azonban igen. Ám ez leegyszerűsítő olvasat lenne, hiszen a kommunikáció nem nélkülözheti a fogható valóság eszközeit. A szavak, tettek, rúgások, tréfák és egyéb otromba, elnagyolt jelek mind-mind csak a jelenségvilágba újra és újra visszaemelkedve bocsáthatók ki. S még ennél is fontosabb, amit a *Buda* ehhez hozzászól: hogy mély emberi kapcsolatban lenni annyi, mint felelősséget vállalni a másikért a megjelenő világban. Íme, a regény talán leggyönyörűbb mondatai: „...nem tudta megmenteni Veronika életét. Nem tudta. Pedig csupán a világ állt a feje tetejére. ((És ez nem volt mentség Medve számára. Beállhatott volna már előbb, könnyűszerrel, a meghunyászkodó gyáva csúrhébe akár miniszternek, főembernek, aki autót tud szerezni, be tudja vitetni a dajakját megoperáltatni a jászberényi kórházba Szentandrásról, hátha csak gyomorfekélye volt és megmentik: inkább a barátait, a becsületét, a hazáját kellett volna

elárulnia, mint Veronikát.)” (*Buda*, 175 – Csak a félreértés elkerülése végett: nem az a gondolatmenet summája, hogy bármi aljasságot megtehetsz, ha hivatkozni tudsz valakire, akiért teszed, hanem az, hogy a másik emberért vagy felelős, és nem absztrakt eszméért vagy normákért.)

Aki pedig nem hajlandó arra, hogy visszatérjen a jelenségvilágba, az nem fog találni odalent senkit. Egy kicsiny toronyba lesz befalazva, s legfeljebb csak képzelheti, hogy odaátról morzézna neki (vö. *Buda*, 292 skk.).

Ezért jött vissza a hegyről Medve, amikor váratlanul megjelentek előtte a gyűlölt – pontosabban: gyűlöltnek hitt – osztálytársai (*Iskola*, 283).¹² Erre döbbsen rá Bébé, aki korábban azt képzelte, hogy jól meglesz majd egyedül, és még az evilági örömeiket sem veszíti el – éppen ezért lett festő –, de aztán belátta, hogy nők nélkül nem megy (*Buda*, 113, 285). Ezt értette meg Lexi, aki kisgyerekként soha nem volt igazán fontos senkinek, és akinek éppen ezért nem volt módja megtanulni, hogy létezhetnek igazi emberi kapcsolatok. (Így lett belőle egy csapásra szakszerű és anyai betegápoló – *Buda*, 271.) S alighanem ugyanezért jött vissza a maga hegyéről Szeredy is. Hiába volt torkig előzőleg mindennel – önmagával és az összes szerelmével –, végül mégiscsak azt érezte, hogy jobb visszajönni „azokhoz, akiket utál, gyűlöl, szeret, hadd tépjék, rúgják, rángassák tovább, aztán úgyis pihenhet eleget a diliházban vagy a jó szagú föld alatt” (*Iskola*, 480).

Választanunk kell tehát: vagy a toronybörtön dermesztő nyugalma, vagy a visszatérés a jelenségvilág bizonytalanságai és csúfságai közé, és önmagunk odavetése a sorsnak. „...ha nem őrzöd meg a kezdetedet, a kívülállásodat, utolér majd mindenféle istencsapása. Jöhet olyan óra, jöhet olyan év, sok év, hogy az emlékkönyv számára neked se jut eszedbe hamarjában más kívánságod, mint hogy veszzen ki a világ, s e földi nép a legvégső fajig” (*Buda*, 21) – mondja egy helyütt Bébé, de ennek ellenére mind ő, mind az Ottlik-regények valamennyi fontos szereplője a kívülállás feladását választja.¹³

De vajon olyan autochton lehetőség-e a barátság az *Iskola* megfagyott idejének poklából való megszabadulásra, mint a korábbiak?

Gondolkozhatunk úgy – mint például Nietzsche¹⁴ –, hogy előbb önmagunkat kell megformálni, s csak aztán lehetséges igazi barátságot kötni, s ekkor a válasz természetesen „nem”. Ennek szellemében olvasva a regényt: Bébé először megéri, hogy nem csupán az iskola mocska van, hanem a hajnal nyugalma és a hóesés is, s csak ezután köt barátságot Szeredyvel és Medvével.

Ottlik (Bébé) azonban ezt alighanem másképpen gondolta. Nem annyira az *Iskola* záró jelenete – ahol a három barátot látjuk együtt a csillagos ég alatt – tanúskodik emellett, mert ezt úgy is értelmezhetjük, mint a történet olyan betetőzését, ami az előzmények nélkül nem eshetett volna meg, hanem sokkal inkább Ottlik szerelemkonceptiója és egyáltalán az emberi kapcsolatokról alkotott felfogása, melyet tanulmányozva ismételten azt látjuk, hogy a másik emberhez fűződő mély kapcsolatok önmagukban is elegendőek ahhoz, hogy kiemeljenek bennünket az immanenciából.¹⁵ Medve azért tudja, hogy a világ mégiscsak külön hely, mint amilyennek látszik, mert képes volt az anyjával valaha olykor összevenni (*Iskola*, 315), Szeredy azért, mert annak idején megtanulta Barikától (*Iskola*, 47 skk.), sőt: a kamasz Szabeket és egy kislányt – az egyik gépiratban – egyenesen a testi vágy lendíti ki a profán világból.¹⁶

(6) Korábban úgy tűnt, hogy az iskola megfagyott idejéből lehetetlen visszatalálni a linearitáshoz, és ezáltal nyerni szabadulást. De ez talán mégsem egészen igaz. „Valaha, amikor valami baj, rosszízű kitolás, megaláztatás ért bennünket, éppen Szeredy találta ki a megoldást rá: elmesélte. Délután a tanteremben, ha tíz percre kiment a felügyelő altiszt, vagy este az árnyékszéken, ahol mindig összegyűltünk, Dani elmondta újra, eljátszotta egy kicsit, hogy hogyan is volt a dolog. S mint egy keleti sámán, afrikai varázsló, ezzel a ráolvasással, vajákolással, egyszerű elmeséléssel elvarázsolta, ártalmatlanná tette, átformálta az egész rosszat, s szinte a szemünk láttára semmisült meg a mérge, szinte érzékelhetően szakadt le lelkünkéről gonosz nyomása. Pedig Szeredy sosem humorizált, sosem parodizált, sőt, a lehető legszabatosabban, a valósághoz teljesen hűen foglalta szavakba a történeteket. Talán éppen az volt a titka, hogy a teljes és hű valóságot mondta el” (*Iskola*, 18).

Nem állítom, hogy pontosan értem. Amikor elmesélünk valamit, azt egyszersmind értelmezzük is; értelmezés és értelem nélkül az események, történések, jelenségek nem állnak össze történetté, ez világos.

A legmeggyőzőbb történeteinket azonban nem mi írjuk – főleg nem tudatos erőfeszítéssel és hosszan bajlódva a lehetséges interpretációkkal –, hanem maguktól íródnak belénk. Magukban az eseményekben kezd el erjedni az értelem – legalábbis ezt érezzük –, és ezáltal indul el az értelem-

képződés, amely akár olyan erőteljes is lehet, hogy semmiféle interpretációra nem ad nekünk módot; sem dolgunk, sem lehetőségünk nem marad más, csupán följegyezni vagy fölmondani magunknak a történeteket.¹⁷ Talán még ez is felfogható.

De hogy pontosan miért jelenthet megoldást, ha elmeséljük, hogy s mint volt – ezt legfeljebb csak sejtethetjük vagy találgathatjuk. S Bébé is ezt hangsúlyozza: Szeredy varázsolt, ráolvasott, vajákkolt.

Azt azonban leszögezhetjük, hogy a történetmondás Bébé (és Ottlik) számára alapvető jelentőségű. (Annak ellenére az, hogy a transzcendenciába való átlépés fönt bemutatott különböző lehetőségei jóval eredményesebb megoldásnak tetszenek.) Hiszen mind az *Iskola*, mind a *Buda* egy-egy hatalmas kísérlet arra, hogy a festő elmeséljen valamit; ráadásul a második nagyregényben Bébé (és az életében alighanem Ottlik is) a halála pillanatáig mesélni próbál.

Végül tegyük még szóvá, hogy – talán ellentétben az idézet sugallatával – korántsem mindig sikerül eljutni az események történetbe hajlításáig. Az *Iskolában* Bébé többször elpanaszolja, hogy nincs miből elbeszélést formálnia (*Iskola*, 136 skk., 164 skk., 295 sk., 298, vö. *Buda*, 106). A *Buda* második fele pedig a történetért folytatott küzdelem olyan története, amelynek a végét ugyan nem ismerjük, de amelyről nem alap nélkül feltételezhetjük, hogy kudarcba fulladt.

(7) Egészen biztosan nem autochton megoldás, és csak akkor alkalmazható eredményesen, ha a megfagyott idő értelemnélküliségéből már sikerült valahogyan kikecmeregni, de fontos megemlíteni: miután Bébé kiszabadult, egy új *majddal* koronázta meg a folyamatot. Tehát most nem visszafelé haladva, az esemény- és emlékmozzaikat történetbe foglalva, hanem egy célt előrevetve teremti meg az idő linearitását. „És hogy lobog, lüktet, mély, titkos nyugalommal az életünk a csillagok alatt. Egy tóparti kastélyfelére gondoltam, a hegyek között, ahol negyvenéves leszek, és vászonra fogok festeni valódi olajfestékekkel, és cigarettázom, és jó detektívregényeket olvasok, és a nagyszabású életemhez bizonyos tekintetben állandóan szól a dzsessz” (*Iskola*, 392). Hasonlóképpen: Medve is tudja már, amikor a főreálba érkeznek: egyszer *majd* költő lesz (*Buda*, 332).

(*Negyedik stádium*) 1926 és 1957 között Bébé személyisége szilárdnak tűnik: tudja, mi a jó és a rossz, és tudja, mit kell tennie. S többnyire azt is teszi, amit kell. Amennyire az *Iskola* prológusában és a *Budában* láthatjuk, végig fejben tartja az Úr csodáit, amelyeket érte tett (a hajnali nyugalmat, a hőesést, a szombathelyi országutat stb.), és egy ideig teleológiája is van az életének. Aztán megérkeznek az ötvenes évek, amelyek – akkor nem tudható, hogy mennyi időre – elveszik Bébétől az utolsó megmaradt „majd”-ját: nem lehet többé festő, legfeljebb illusztrátor. A másik „majd” – hogy Mártával áttangóznak a világ feje fölött (*Buda*, 351) – pedig már korábban illúzióknak bizonyult (*Buda*, 215, 225). De ez sem rendíti meg. A csodák emlékére támaszkodva megőrzi önmagát, sőt még azt is pontosan tudja, hogy miként kell élni egy totális diktatúrában.¹⁸

A forradalom leverése után azonban történik valami. Bébé megint káromkodik (*Iskola*, 7 sk.), mint annak idején, amikor Merényiék bekkje volt, és együtt mentek fel az iskola toronyórájához. (A mondat második fele csupán az én föltevésem, explicite sehol sem lokalizálja az író a káromkodós korszakát.) Talán a – most már véglegesnek látszóan – elsötétülő égbolt kiváltotta újabb rettenet és a hatalom által felkínált mézesmadzag csáberejének együttes hatására Bébé elbizonytalanodik. (Nem tartom kizártnak, hogy van összefüggés a regény felütésében megfogalmazott ezen aggodalom és azon tény között, hogy Ottliknak ugyanebben az időben végre megjelenhetett az első önálló kötete, a *Hajnali háztetők* 1957-ben.) Nemcsak Szeredy miatt kell tehát (újra?) elmesélnie az iskola történetét, hanem, legalább annyira, maga miatt is. Mielőtt még újra beállna bekknek.¹⁹

(*Ötödik stádium*) Arra a kérdésre, hogy miképpen nyújt, vagy hogy nyújt-e egyáltalán megoldást az *Iskola a határon* Bébé forradalom utáni dilemmáira, ki-ki a regényről adott olvasata függvényében fog választ adni. Én hajlamos vagyok azt gondolni, hogy nem történik sokkal több, mint a '26-ban már megfogalmazottak átisméltlése: Bébé számba veszi a csodákat, és felmondja a történetet, ami utólag mégiscsak formát öltött a végtelenül és mechanikusan ismétlődő napirend mozdulatlan idejéből.

Ha pedig helyes ez a feltevés, akkor mégis hitelt adhatunk a festő – '57-ben talán éppen nem érvényes, hiszen akkor alighanem baj volt – fejtegetéseinek a katonaiskola utáni életről mint nagyvakációról és a tőkesúlyként lerakódott tapasztalat adta teljes biztonságról (*Iskola*, 19 sk.).

Ebből pedig magyarázatot nyerhetünk arra, miképpen lézenghet valaki – ez esetben Bébé – évtizedeken keresztül jószérivel mindenféle cél nélkül. Azért, amit ő maga is állít: mert ami igazán fontos, az már eldőlt benne.

Kérdés persze, hogy nem pszichológiai képtelenség-, irreális feltételezés-e azt állítani, hogy valaki hosszú éveken át csak úgy van, s közben nem indul bomlásnak a személyisége. Hogy a nyugati civilizációban nem nagyon találunk efféle embereket – ezzel teljesen egyetértek. De azért akad egy-egy mifelénk is. Itt van például az Ottlik Géza nevű író, akinek életéről ugyan igen keveset tudunk, ám amit mégis, az igen határozottan arra utal, hogy miután már nem kellett megfeszítve dolgoznia a mindennapi kenyerükért (durván: az *Iskola* megjelenésétől), nem csinált semmit, csak bridzsezett, utazgatott, kvaterkázott, és földtani türelemmel várta új regénye körvonalazódását (*Próza*, 32).

(*Hatodik stádium*) Aztán '79-ben meghal Márta, és Bébé lázas munkába kezd. Miért? A társa elvesztése persze súlyos csapás, alighanem a legsúlyosabb, ami Bébé életében megesett, de semmi nemű – tudom, frivolan vagy nevetségesen fest itt ez a kifejezés – logikai kapcsolatban nem áll a csodákba vetett hitével és a még '57-ben rendbe szedett élettörténetével. („A halállal az ember amúgy sem tud mit kezdeni, csak vállat vonni és átlépni rajta” – *Buda*, 94.) A válasz tehát nem magától értetődő. De nem is érthetetlen.

Először is: Bébének elszámolnivalója van Mártával. Illetve saját magával. Szerette-e a feleségét? Tisztességesen viselkedett-e vele? A festőt súlyos lelkiismeret-furdalás gyötri (vö. *Buda*, 236, 342 skk.).

Másodsor. Világosan látja, hogy Márta távoztával belépett élete utolsó stádiumába. Most már csak a halál következik. Nincs már semmi egyéb, amire várni lehetne. (Az öregotthonokban nem rendeznek ballagást.) És ez teljesen új helyzet, még akkor is, ha Bébének korábban sem voltak nagy életcéljai. Mert a homályos várakozások ennek ellenére igenis fontosak lehetnek és voltak is számára. „Vannak az emberben kimondatlan várakozások. Reggelente. Nem is kimondatlan – kigondolatlan, lappangó, rejtett kis várakozások. (Aki olyanfajta hülye, mint te vagy Csokonai egész életében.)” (*Buda*, 92, vö. *Buda*, 14, 84, 247, 358 sk.). S még egy adalék, ami ugyanezt nyomatékosítja. Az öreg Lexinek, amikor már végképp nincs mit várnia az élettől, egyszerre csak mégis eszébe jut egy utolsó lehetőség. „Te Bébé, én azt hittem, már semmi kívánságom nincs az égvilágon. Most képzeld, még van egy, és nem megy ki a fejemből. Olyan szobában szeretnék meghalni, ahol a por le van törölgetve a bútorokról” (*Buda*, 76).

Harmadszor. Egyes pszichológusok szerint mindenki, akinek erre módja van, azaz nem váratlan hirtelenséggel távozik, életmérleget készít. Nyilvánvaló, hogy Bébé is ezt teszi. Ezért kívánja megfesteni az *Ablakot*. (Maga a kép lenne az életmérleg. „Nagy vásznad, az Ablak összegezés lett volna...” – *Buda*, 341.) És ezért akarja – ahogyan egy ízben fogalmaz – szálakra széthuzigálni élete szövetét (*Buda*, 322).

S a végére hagytam a legfontosabbat. „A halállal az ember amúgy sem tud mit kezdeni, csak vállat vonni és átlépni rajta” – idéztem az előbb Bébét. Csakhogy rögtön hozzá is fűzi ehhez: „Nem mindig lehet” (*Buda*, 94). S tudjuk, Márta halálán nem lehetett átlépni. Ha vetünk egy pillantást Bébé '79 utáni állapotára, főleg annak mélypontjaira – a kórházi éjszakákra (*Buda*, 241 skk.) vagy a Julcsival való összeveszés utáni rettenetre (*Buda*, 260 skk.), nem lesz többé kérdéses, hogy miért bajmóldik az emlékeivel: ez a szó legszorosabb értelmében élet vagy halál kérdése. Úgy kapaszkodik beléjük, mint a fuldokló a szalmaszálba.

„Megegyeztünk, hogy – ha élni nem okvetlenül –, de festeni szükséges, amihez mégis életben kell lenned” (*Buda*, 284, vö. *Buda*, 247). A *Hajónapló* – úgy sejtem – ugyanezt talán még világosabban fogalmazza meg. Az öreg, magára maradt Kirketerp fregattkapitány rendesen vezeti a log-bookot, azaz meséli tovább az élettörténetét, írja hozzá a meglévő anyaghoz a lassan telő, eseménytelen napok történéseit. Aztán egyszerre csak feladja. Részint mert nem történik semmi, részint meg mert belefárad a szavakkal folytatott szinte kilátástalan küzdelembe (*Hajónapló*, 18 skk.). Egyetlen még élő feljebbvalója (és barátja), Ivo Maandyard tengernagy azonban parancsba adja neki, hogy folytassa (*Hajónapló*, 34 sk.). S akkor Kirketerp azt gondolja: alighanem megint kaptam egy kecsketúrót Ivótól.

A kecsketúró egy lány, térdrel való ülepen billentés hátulról, amely tökéletlen szavakkal kifejezve valami ilyesmit jelent: ne add fel, csináld tovább. Az első kecsketúrót Kirketerp hadapród korában kapta a barátjától, miközben éppen azt fontolgatta a hajó egyik eldugott szegletében, hogy a nyakára tekeri a horgonyláncot, és a horgonnyal együtt a tengerbe veti magát (*Hajónapló*, 11 skk.).

Ergo: abbahagyni a hajónapló írását vagy a festést, azaz élettörténetünk továbbmesélését, annyit mint feladni, mint eldobni magunktól az életet. Persze nem biztos, hogy ez minden emberre érvényes megállapítás, Bébére és Kirketerpre azonban igen. Ők ilyenek: muszáj mesélniük, amíg meg

nem halnak. Vagy megfordítva: amíg úgy érzik, hogy muszáj mesélniük (log-bookot vezetve vagy festve), addig élniük is muszáj.

Bébé történetének legvégét nem ismerjük – saját halálát eddig csak Mózes írta meg –, csak a regényét. Ez pedig – úgy vélem – eléggé egyértelmű és röviden összefoglalható. A festőnek nem sikerül újra egyetlen elbeszéléssé összeszönie az élettörténetét – sőt, még a szálakat sem képes a tarka gubancból kihuzigálni –, de kívülről ismét segítséget kap: egyszerre csak boldognak érzi magát; megkockáztatom, éppen úgy, mint ébresztő előtt, '23 nyirkos hajnalán Kőszegen.

ÖSSZEZÉS

Az *Iskola* megfagyott idejéből való szabadulás különféle kísérletei és lehetőségei két élesen különböző csoportra bomlanak. Négy ízben mintha nem is változna meg az időpercepció, csupán annak tartalma vált előjelet. A pokol dermesztő mozdulatlanságából a szereplők hirtelen átkerülnek – legalább néhány pillanatra – a Paradicsom mozdulatlan gyönyörébe. A többi kísérlet viszont nyilvánvalóan a halmazállapotát vesztett idő (*Iskola*, 167) újbóli lineáris szövéssel próbálkozik.

Az időtlen transzcendencia felé vezető négy út értelmezésének érdekében engedtessek meg nekem, hogy legalább néhány bekezdés erejéig felmentést adjak magamnak Kant szigorú intése alól, és kalandozzak egy kicsit az emberi ész spekulatív képességeinek és a priori fogalmainak határán, vagy tán egy kicsit azon is túl.²⁰

Medve korábban már idézett jegyzetében azt állította, hogy a „fogható valóság” felszínén áthaladva „az időn kívüli nagyobb valóság terébe” kerülünk át (*Iskola*, 491).

Erre a megjegyzésre hagyatkozva úgy értelmezhetjük a szabadulás négy, szóban forgó útjának eredményét, mint amelyeknek nem-fogalma az időnélküliség. A néző énről – akire Medve váratlanul rátalál a fogda priccén fekvő – tudjuk, hogy halhatatlan. A barátság során egy másik – ugyancsak halhatatlan – nézővel kerülünk kapcsolatba. A Bébét megszálló váratlan hajnali békesség valami olyasmit ad a kisfiúnak, amiről tudja, hogy többé már nem elveszíthető. A magáramaradottság és a reménytelenség pedig akkor csapnak át önnön ellentétükbe, és lesznek egyszerre csak vigasztaló, amikor teljessé és tökéletessé válnak; s talán nem kell nagyon nagy jóindulat ahhoz, hogy ezt úgy értsük: amikor a lineáris időt konstituáló remény – s vele együtt maga a lineáris idő is – megsemmisül, és marad az időnélküliség.

Értelemzhetjük ezt az elgondolást Kant szellemében: „Ám ezek az *a priori* megismerési források [a tér és az idő – S. I.] éppen ezáltal (vagyis hogy pusztán az érzékelés feltételei) meghatározzák önnön határaikat is, nevezetesen: csupán annyiban vonatkoznak tárgyakra, amennyiben mint jelenségeket tekintjük azokat, nem pedig amennyiben magukban való dolgokként számolunk velük.”²¹ Az idő elpárolgásával együtt (a teret hagyjuk még egy kicsit figyelmen kívül) kilépünk tehát a jelenségek világából – állapíthatjuk meg.

Az viszont már egyáltalán nem volna Kant szellemében való, ha ezek után a magában való világba való átlépésként is értelmeznénk az imént felsorolt pillanatokat, az meg még annyira sem, ha okoskodásba kezdenénk ennek a világnak a természetéről.²² Sőt – sejtetően²³ – még az az óvatos kijelentés is túl sok volna számára, amit itt ezennel mégis megkockáztatok: hogy lehetnek olyan eksztatikus pillanatok, amelyekben az érzéki szemlélet (egyes) formái és/vagy kategóriái – esetünkben az idő – nincsenek jelen.

Pedig annyit a königsbergi mester is elismer, hogy „nem tudtuk bebizonyítani, hogy az érzéki szemlélet általában az egyetlen lehetséges szemlélet is, csak azt, hogy *számunkra* az”.²⁴ Ám aligha nem mégis azt felelné az iménti föltevésünkre, hogy más lények számára talán lehetséges (olyan érzéki szemlélet, amelyben az egyes formák vagy kategóriáik átmenetileg nincsenek jelen), de számunkra, emberek számára nem.

Egy másik régi munka is eszünkbe juthat Medve jegyzetét olvasva, nevezetesen a *Jelenések könyve*: „Ekkor az angyal, akit állni láttam a tengeren és a földön, felemelte jobb kezét az égre, és megesküdtött az örökkön-örökké élőre [...], hogy nem lesz többé idő...”²⁵ (Egy kisebb írásában Kant is idézi ezt a mondatot, és finom iróniával jelzi, hogy kissé átgondolatlanak tartja a felhőbe öltözött, fején szivárványt hordó, naphoz hasonlatos arcú stb. angyal idézett szövegét²⁶ – de ennek boncolgatása itt eltávolítana a tárgyunktól.)

Ez az egybecsengés sem ragadtathat bennünket túlságosan messzemenő spekulációkra, de a tényt azért leszögezhetjük: a regények szereplőinek felsorolt revelációszerű élményei azzal a tapasztalattal állnak párhuzamban – s talán előlegezik is azt –, amelyet a nyugati civilizáció alapkönyve a végítélet pillanatára ígér.

Arra a kérdésre, hogy a négy út ugyanoda vezet-e, válaszolhatunk Kant szellemében. Pontosabban, azt felelhetjük ekkor, hogy nem adható válasz, mert a kérdés értelmetlen (s ezért visszautasítandó). Ha az idővel együtt a tér – a másik a priori szemléleti forma – is lehámlik a dolgokról, sem azt nem mondhatjuk, hogy „ugyanoda”, sem azt, hogy „nem-ugyanoda”.

Ám ríposztozhatunk is a föntiekre reagálva, mégpedig azzal, hogy a fölsoroltak téren kívül való elképzelése és elgondolása valóban lehetetlen, ámde sehol sincsen az megírva, hogy a dolgoknak a megjelenő világ határán túl is a mi felfogóképességünkhöz kell igazodniuk.

Medve azonban – legnagyobb sajnálatomra – csak az időn kívüli valóság nagyobb teréről beszélt az elemzett mondatban. Ezért aztán kénytelen vagyok tovább spekulálni. Mondhatjuk azt, hogy az evilági reveláció pillanatai nem feltétlenül jelentik az összes a priori forma és kategória elillanását, hanem csupán egyesekét. (Ebben van is némi ráció, hiszen – Kantnak itt is igaza van – ha minden kategóriánk és formánk elveszne, semmit sem tudnánk fölfogni.²⁷) A kérdés tehát jogos – vonatjuk le a következtetést –, ámde a regényekben semmiféle további támpontot nem kapunk a megválaszolásához.

Vagy érvelhetnénk azzal, hogy a *Buda* két fontos passzusa úgy beszél a térről, mint ami csupán az ingyenmozi hipotetikus világában érvényes forma (*Buda*, 20, 88), ergo Medve jegyzetében a „tér” nem értendő szó szerint. (És akkor mégis hagyatkozhatunk Kantra.) Ez sem volna teljesen alaptalan eljárás, csak nem éppen elegáns.

Ezek után most térjünk át néhány kapcsolódó problémára. Mit mondhatunk az *Iskola* megfagyott ideje és a transzcendens tapasztalatának mozdulatlan ideje (avagy időtlensége) közötti viszonyról? Hogyan lehetséges, hogy ugyanaz – de legalábbis igen hasonló – idő uralkodik itt is, meg ott is?

Talán azért, mert pokol és Paradicsom egyaránt odaát vannak – vágnánk rá azonnal, de ez nyilvánvalóan rossz válasz, hiszen az iskola pokla evilági.

Akkor mégis csupán látszólagos a hasonlóság az iskola mozdulatlan pokla és a transzcendencia mozdulatlan gyönyöre között? Ez meg azért nem meggyőző föltevés, mert pusztán a két időképzet között – elvonatkoztatva a bennük megjelenő tartalomtól – semmilyen különbséget sem tudunk felfedezni.

Próbálkozzunk hát valami mással. A megfagyott időt talán úgy foghatjuk föl – legalábbis ebben a konkrét esetben –, mint a lineáris idő *majdnem* teljes megsemmisülésének állapotát. Láttuk: nem történt semmi, az idő halmazállapotát veszítette (*Iskola*, 167), a gyerekek képtelenné lettek a benne való tájékozódásra, de mégis vakon reménykedtek valamiben, amiről elképzelésük sem volt. Továbbá abban sem rendült meg egészen a hitük, hogy egyszer azért elérkeznek a soron következő szabadság napjáig. A rendezett idő tehát már szétesett, de mint vonatkoztatási pont mégis megmaradt. Ahhoz, hogy teljesen megsemmisüljön, arra volt szükség, hogy hiánytalanná váljék a reménytelenség, s ezzel beteljesedjen a lineáris idő sorsa.

Ám ha így közelítjük meg a jelenségeket, kissé pontosítanunk kell a kiindulópontunkat. A megjelenő világon túli transzcendenciát célszerűbb időtlenként – és nem álló időként – fölfogni, mert – amint ezt fönt láthattuk – éppen erre hivatkozva lehetséges megkülönböztetnünk az evilági időtől, és lehetséges legalább néhány óvatos negatív ítélettel körülírni.

Amellett azonban – ennek ellenére is – kitarthatunk, hogy háromféle időt érdemes megkülönböztetni, a választóvonalat a lineáris és a ciklikus idő közé egyfelől, valamint az álló idő közé másfelől kell meghúznunk. Az előbbi kettőt úgy határozhatjuk meg, mint különböző időformákat vagy az idő különböző rendjeit, az utóbbit pedig úgy, mint a túlvilági időtlenség olyan pervertált evilági változatát, mely állandóan valamelyik „idő-rendhez” – az *Iskolában* a lineáris időhöz, másutt meg talán a ciklikus rendhez – méri vagy viszonyítja magát.

A regényekben az álló idő négy egymástól markánsan megkülönböztethető változatról kapunk viszonylag részletes leírást.

(1) Az *Iskola* alaposan és mélyen átélhetően bemutatja, hogyan dermed meg az idő a reménytelenség által, s hogy mit jelent belefagyni az időbe.

(2) A *Budában* kapunk némi adalékot ahhoz, hogy miképpen lehetséges az idő linearizálására való törekvés nélkül élni az idő „beteljesülése” után. Bébé '26-ban már tudja a legfontosabbat, amit az élethez tudnia kell, '38-ban feladja a szerelembe vetett reményét, majd egy kicsit később a festőművészi karrier is elveszíti fontosságát a szemében. Festeni ugyan rendületlenül fest élete végéig, de – láthattuk – ez már nem kapcsolódik semmiféle életcélhoz, hanem inkább olyan vegetatív tevékenység, amely természetes és szükséges része a mindennapi életének.

Ez a beteljesültség azonban – talán mert itt e földön nem is lehetséges másképpen – csupán viszonylagos és törékeny. Egy kicsit később még majd visszatérek ennek magyarázatára, most csupán leszögezni kívánom: Bébé, az elmondottak ellenére, ismételten késztetést érez valamilyen rejtett teleológia feltárására, és a korábban megszerzett tudása sem romolhatatlan. Nagyon is fenyegetheti a felejtés.

(3) A *Hajnali háztetők* Halász Péterje annyiban hasonlít erre a Bébére, hogy ő is mindennemű életcél nélkül ténfereg a világban, de tökéletesen különbözik tőle abban, hogy ez a lödörgés nála nem valamilyen beteljesültség következménye és általa igazolt – minden jel arra mutat, hogy Halásznak semmiféle igazolásra sincs szüksége –, s még inkább abban, hogy Petár semmiféle késztetést sem érez élettörténetének elbeszélésére és egyenes vonalúvá formálására. Az alábbi dialógus nem csupán ezt szemlélteti, hanem a kisregény kulcsát is nyújtja. „– Igen – biztattam –, fess le, amit láttál! – Minek? – nézett rám csodálkozva. [...] – Fess csak le, ahogyan láttad. – De minek? – kérdezte. Mi szükség van arra, hogy lefessem? Nekem elég, hogy láttam. [...] – Hát Péter – sóhajtottam. – Valamit csak kell csinálni az embernek az életben. – Miért – kérdezte tágra meredt szemmel. Miért kellene? – Erre nem tudtam válaszolni” – fejezi be Bébé (*Hajnali háztetők*, 133).

S Petár nem csupán a levegőbe beszélt: „Lili elutazott Párizsba, hogy eltemettesse az urát, aztán egy hét múlva kitudódott, hogy Halász Péter él, esze ágában sem volt meghalni. Még idehaza, az elmúlt évek alatt, összevásárolt egy csomó értékes képet; régi és új mesterek vásznait. Lelakkozta valamennyit, rájuk festette saját műveit, és kivitte Párizsba kiállítani. A képeket aztán könnyűszerrel le lehet mosni és értékesíteni. Egész vagyont csempészett ki magának. *Élete műve lecsurog majd a padlóra az oldószerrel együtt*” (*Hajnali háztetők*, 150 – kiemelés: S. I.). Bébé számára ez a szó legszorosabb értelmében felfoghatatlan.

(4) A kisgyermekkor mozdulatlan világának – mondatokban számolva – rövid leírásaiban is találunk valami igen figyelemreméltót. Korábban megállapítottuk, hogy az álló időbe való végleges vagy tartós evilági felemelkedés – kérdés persze, hogy lehetséges-e ez egyáltalán – szükségszerű következménye a másik emberrel való kapcsolataink elvesztése. S ezt Halász Péter története is megerősíti. Petárt sem Adriani Aliszhoz, sem Lilihez nem fűzi igazi, mély kapcsolat, pillanatnyi hangulatának engedve sodródik hol az egyikhez, hol a másikhoz.

A kisgyerekekkel azonban mintha másképpen lenne. Ő nem magányos. „A róla való képemnek talán a pólyában-bölcsőben készült alaprajzában nem volt benne, tökéletesen közömbös volt, hogy jó bridzsjátékos-e, s hogy szép-e vagy nem szép – a világnak. Benne volt, hogy nekem micsoda. A barlangrajzok mélyen bevéselt vonalaival benne volt, hogy nekem szükséges és elégséges, hogy enyém” – meséli Bébé (*Buda*, 125). S barátja emlékei is teljesen egybevágóak ezzel: „Medve kiszámította, hogy anyját ismeri a legjobban az összes többi – hipotétikus – ember közül. Mikor belekezdett, még csak részlegesen, az ingyen moziba, ez az asszony volt a legelső (a többi szereplő közül), aki a segítségére jött. Szoptatta őt rendszeresen. Éhségét, szomjúságát elmulasztotta. Ha Medve hívta, jött. Aztán már nem is kellett szólnia, jött. Medve ismerte: előbb ráismert, aztán kiismerte, megismerte, végül bármikor felismerte, hogy ez ő, nem más: nemcsak az arcáról, ruhájáról: hanem a szagáról, ízéről, tapintásáról, egyetlen szusszanásáról, vagy már a léptei hangjáról, ha jött befelé: tudta, hogy ez az a bizonyos segítséget hozó valami, amire az embernek szüksége van” (*Buda*, 58).

Az újszülött és a kisgyerek hosszú időn keresztül csupán néző (*Buda*, 19 sk., 46, 87, 88, 279), és legfeljebb töredékével rendelkezik azoknak a kommunikációs médiumoknak, amelyeket egy felnőtt használ. (Nem tud beszélni, és nem érti, amit mondanak neki, alig képes metakommunikálni stb.) Ennek ellenére mégis hiánytalanul elmélyült kapcsolatot képes fenntartani legalább egy emberrel, az anyjával. Sőt, nem csak vele. Bébé hasonló viszonyban állt Júliával is; igaz, később kétséges lett ennek hiánytalan elmélyültsége. Medve pedig Veronikával; ennek teljessége viszont egyetlen pillanatra sem kérdőjeleződik meg. S még amellet is erős érvek szólnak, hogy Szeredy és Barika kisgyerekkori szerelmének pancsolatlansága is ennek a valaha bírt képességnek az utolsó fellobbanása:

„Ez a kilencéves budai kislány olyan mohó és könyörtelen vadsággal játszott velem szerelmesdit, mint egy kiéhezett leopárdcsorda; önző és zabolátlan szenvedéllyel esett nekem, sem fékezni, sem leplezni nem igyekezett erőszakos durvaságát; s mégis olyan odaadó gyöngédség volt minden mozdulatában, hogy később, hosszú évekig, azt hittem, nincs is ilyenfajta gyöngédség, csak káprázat volt, rosszul emlékszem, megcsal a távolság és az idő. [...]s most kiderült, hogy mégiscsak jól emlékeztem, igenis létezik ez a vadállatias gyöngédség, s a zabolátlan önzés összefér a teljes odaadással, vannak pancsolatlan emberi kapcsolatok...” (*Iskola*, 49).

Úgy vélem, az elmondottak nyomán joggal feltételezhetjük, hogy a kisgyerekek Másikhoz fűződő kapcsolatának nem ugyanazok a médiumai, mint a felnőtteké. Az *Iskola* egyébként ezt expressis verbis ki is mondja, amikor arról olvasunk, hogy Medve és az anyja szavak nélkül is pontosan értették egymást. (Sőt, ugyanitt azt is látjuk, ahogyan ez a misztikus egység felbomlik. A fiú szökése után már nem magától értetődő, hogy mit „üzen” a másik, és kölcsönösen meg is sértődnek – *Iskola*, 194 skk., 315, 320.)

Annak vizsgálatát, hogy pontosan miként működik ez a korai kommunikáció, ráhagyhatjuk a gyermekpszichológusokra, s itt megelégedhetünk azzal, hogy bőségesen tartalmaz számunkra irracionálisnak tűnő mozzanatokot, s hogy nem tudjuk a felnőtt kommunikáció sémája szerint értelmezni.

Korábban azt mondtuk, hogy a néző-én csak a másik szereplő-énjének szavain és gesztusain keresztül juthat el társa valódibb személyiségéig, s hogy ez még azokban a különleges pillanatokban is így van, amikor a diskurzus résztvevőinek lelkei szellősen átjárják egymást (*Iskola*, 459, *Hajónapló*, 10).

Most viszont teljességgel használhatatlan ez a séma, hiszen a kisgyerekek küldeni és fogadni sem képesek a nyelvi jeleket vagy a társadalmi konvenció által rögzített és jelentéssel ellátott metakommunikatív gesztusokat.

Ezután – a most használt sémában – nem marad más logikai lehetőség, mint föltenni, hogy a kisgyerekek még képesek közvetlenül kapcsolódni a másik néző-énjéhez. Míg a felnőttek – mondhatni – csupán tükör által homályosan láthatják egymást, addig a gyerekek megadatik a színről színre való látás képessége. (Ne feledjük azonban a beszúrást: ebben a sémában erre következtethetünk, de a néző–szereplő fogalompár használata semmiképpen sem szükségszerű. S ha ezt szem előtt tartjuk, rögtön világossá lesz: ismét átléptük a kanti értelemben vett tudható határát.)

A két nagyregény amellet tanúskodik, hogy a megfagyott idő linearizálására tett kísérletek nem sok sikerrel kecsegtetnek. Legfeljebb – bár olykor ez sem kevés – a pillanatnyi túlélésben és valamilyen töredék élet megőrzésében segíthetnek – állapítottuk meg fönt.

Továbbá szinte bizonyosra vehető, hogy végül minden individuumok életére szabott teleológia elbukik, mert a halál – kivételeket talán konstruálhatunk, sőt egy-két ellenpéldát is ismerhetünk – nem beteljesíti az életet, hanem megszakítja, véget vet neki, vagy – rosszabb esetben – kettétöri azt. (Csupán a pontosság miatt: arra azért ismerünk példákat, hogy egy-egy élet beteljesedik, de ilyenkor nem a halál teljesíti azt be, hanem az élet önmagában érkezik el valamilyen végponthoz.)

Amikor meg mégis sikeresek az események és ezzel együtt a megdermedt idő relinearizálására tett próbálkozások – Szeredy történeteiben vagy éppenséggel az *Iskoláról* adott nagyelbeszélésben –, akkor azt sugallja Ottlik, hogy ezeknek is közük van valamilyen transzcendenciához. „Nem az én véleményemre volt kíváncsi Szeredy, ahogy mentünk lefelé a Lukács fürdő jobbik lépcsőjén, hanem a saját véleményére. Azt remélte tőlem, hogy én messzebből tudom nézni élete összegubancolódott zűrzavarát, s az én közbeiktatásom segítségével talán majd ráésszém, hogyan is fest a helyzet annak az istennek a szemszögéből, aki nézi mindezt” (*Iskola*, 16 – kiemelés: S. I.).

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy az *Iskola* története kapcsán viszont éppen ezt a föltevést tagadja Bébé, mégpedig igen határozottan. „Az árnyékszék deszkafalán porszem rakódott porszemerre, és ha Medve tenyerének a nyoma végzetes jel volt a falon, talán a láthatatlanná vált fekete kéz szörnyű »mene tekellej«, hát annyi bizonyos, hogy nekünk erről nem volt tudomásunk, sőt ma sincs róla tudomásom. Lehetséges, hogy fennáll a dolgok közt valamiféle isteni rend és összefüggés; az is lehet, hogy jeleket ró a falra, mindenfelé, szívesen kínálkozó, sőt magukat kellettő jelképeket; s kétségtelen, hogy magam is könnyebben tudnám rendbe szedve és cselekményszerűen elbeszélni, hogyan telt el három évünk, ha a fekete kéz jeléhez igazodom: csakhogy számunkra semmi ehhez

foghatót nem jelentett, az időnk múlásában pedig, a valóságban, semmi ilyen átfogó, egységes vagy világos formában kifejezhető összefüggés nem nyilvánult meg” (*Iskola*, 162 sk.).

Amikor itt tartunk a történetben, talán még valóban így gondolja Bébé. Később azonban már ez-zen ellentétesen foglal állást. „Valami mégis aláaknázza lassan Merényiék hatalmát, ez csak most kezdett látszani, utólag” (*Iskola*, 470). Vagyis, mégis ott volt a falon a „mene tekel”, csak amikor oda-került, senki nem értette, s ezért nem is vetett rá ügyet.

És a főszereplő fiúk történetének is kibontakozik utólag a teleológiája. Úgy vélem, hogy ez az *Iskolát* olvasva is világos,²⁸ de a *Továbbélők* kertelés nélkül és kissé talán túlságosan szájbarágóan el is magyarázza. „Az évek folyamán, amióta elhagyták a gyerekkor légnemű világát, a már-már győztesnek látszó, sárból és vérből, idegrángásokból, anyagi érdekekből és alsórendű ösztönökből habart, tapadós és cementté merevedő valóságból, az erőszaknak és a kénytelenségeknek nyomorult világából lassan-lassan mégis ki tudtak szakadni, meg tudtak kapaszkodni egy még erősebb és még győzhetetlenebb valóság küllőibe” (*Továbbélők*, 127 – Aztán következik egy hosszú felsorolás arról, hogy melyik fiú mivé vált, illetve formálta magát, visszatekintve már jól láthatóan.)

Persze van itt valami homályos, mondjuk úgy, hogy metafizikailag nehezen magyarázható. A mozgás vagy a változás szükségképpen időt konstituál, amiképpen ezt Kant is nyomatékkal leszögezi.²⁹ De hogyan lehet akkor mégis valamilyen égi mintája az egyes elbeszéléseknek? (Hiszen idő csak „idélent” van.) Valószínűleg nincs egyértelmű és világos feloldása ennek az anomáliának. Ha mégis megpróbálkoznánk az ellentmondás megszüntetésével – ami által, egyébként, ismét túllép-nénk a tudható határain –, talán abból indulhatnánk ki, hogy különbséget teszünk az égi és földi mozgás között – mint Platón –,³⁰ és feltételezzük archetipikus történetek létezését. Néha mintha Bébé is sugallna valami ehhez hasonlót: „Tudtam mindig, hogy egyszer be fog következni ez a pillanat. Tulajdonképpen erre vártam az idők kezdetétől” (*Iskola*, 409). „Jártuk ezt az utat tizenhatezer éve: úgy szerettem volna lerajzolni, ahogy tizenhatezer évvel ezelőtt őseink rajzoltak a barlangjuk falára: mélyen bevéselt vonalakkal” (*Iskola*, 391).

Mindent összevetve, egyértelműnek látszik, hogy hatásosabb, ha nem valamilyen elbeszéléssel kísérletezve, hanem a transzcendenciába átlépve próbálunk megszabadulni a megfagyott idő rémál-mából. Ennek ellenére mind az *Iskolában*, mind a *Budában* valamilyen történettel próbálkozik Bébé. Miért? Miért akar visszatérni a jelenségvilágba, ha már egyszer beléphetett az időtlenség kapuján? Ráadásul pont ő, aki festőként elsősorban az időtlenre veti a tekintetét, nem úgy, mint a regényíró, akinek az egymásutániságra kell figyelnie.

Nem feledve Kant – nehezen kétségbe vonható – intését, azt válaszolhatnánk, hogy amíg élünk, addig változunk, és körülöttünk is minden változik; nem szabadulhatunk hát meg az időtől, a transzcendencia világába pedig legfeljebb csak bepillantunk. Ott maradni annyi volna, mint eldobni magunktól az életet. Alighanem éppen ezt akarja Medve, amikor a tökéletes reménytelenségétől és magárahagyottságától hajtva elindul föl a hegyre – a halálba.³¹

Ottlik számára azonban Kant józan feleleténél jóval nagyobb súllyal esik latba a másik ember-hez fűződő kapcsolat lehetősége. Láttuk már: a nézők időtlen világában nem lehetségesek emberi kapcsolatok. Csak az angyalok lehetnek nézők, az angyalok azonban magányosak. S nemcsak Medve és Bébé rettennek meg ennek iszonyúságától,³² és képtelenek odahagyni a többi embert – bár sokszor mindketten szeretnék –, hanem még Lexi is, aki angyalként született, s aki nem tanulhatta meg kisgyerekként, hogy mire jó a Másik.³³

Talán a fentiek adnak magyarázatot arra, miért lát hozzá Medve és Bébé szinte azonnal teleológiát építeni maguknak, miután az időtlenség élményének köszönhetően egy kicsit lélegzethez jutottak.

Úgy tűnik továbbá, hogy a transzcendens tapasztalatok el is felejthetők, vagy ki is törlődhetnek az immanens élet sorscsapásai alatt. „Akkor kaptam ezt a fényképnagyítást, amikor megszakadtak velem a csodák, minélfogva épp nem tartottam illően észben a régi csodáimat és az se érdekelt szilajul, hogy milyen is volt az a nyár, amikor Medvével ezt a fényképet csináltuk Pécsen. Különösebb vágyaim, kívánságaim se voltak. Legfeljebb talán egy. Vesszen ki a világ. De ez sem volt igazán fontos” (*Buda*, 76). Ha valóban vannak – és biztosan vannak – ilyen vagy ehhez hasonló állapotaink, akkor ezekben nem nagyon van más lehetőségünk, mint valamilyen lineáris rend nyomába eredni. S talán ez is adalékul szolgálhat annak magyarázatához, hogy miért kezd el Bébé '57-ben és '79-ben is történetet keresni.

A *Minden megvan* viszont ellentmondani látszik ennek. Jacobi a novella elején hasonló helyzetben van, mint Bébé '79-ben, de mégsem történetet keres, hanem azt a transzcendens élményt, amelyre gyerekkorából homályosan emlékezik (vö. *Minden megvan*, 310 sk., 317 – Pontosabban: számomra ez a meggyőzőbb olvasat. De érvelhetünk úgy is, hogy a hegedűművész először az emléknymokat szeretné összegyűjteni, s csak ezek után lát majd hozzá a történet összeszövéséhez.)

S ellene szól a korábban mondottaknak az is, hogy Bébé több mint fél évszázadon át próbálkozik egy olyan világ megteremtésével önmaga számára, mely inkább nyugszik, mintsem mozog, s amelyben a lineáris idő szerepe minimalizálva van.

Ha mindezt mérlegre tesszük, nem kapunk határozott választ. Vagy talán az a tanulság, hogy lehet így is (teleológiát keresve) és úgy is (az időtlenség felé törekedve) próbálkozni. Ottlik hősei mindkét úton elindulnak, és megkísérlik a kettő integrációját is. Alighanem az elbeszélőművészet és a festőművészet (az idő és az időtlenség művészeteinek) állandó egymásra utalása is ennek az integrációnak az eszköze. Fesd le! (a főallét, a szombathelyi országutat, és mindent, ami túl van a láthatón) – szólítja fel Medve ismételten Bébét (vö. *Iskola*, 390, *Buda*, 73, 360), aki meg – az *Iskola* prológusában és a *Buda* egyes szakaszaiban – Medve kézírataiban remél válaszra lel.

Sőt, nemcsak kiegészíti egymást a két művész, hanem önmagukban is hordozzák ezt a kettőséget. Bébé nemcsak fest, hanem történet is mond, Medve pedig úgy szeretne írni, mintha festene. „A nagy-spanyol-festőség alapvető kikötése, hogy ne lépj soha ingoványra: olyat ne fess, ami szavakkal is közölhető. [...] Medve kitalálta számomra a főrealban ezt a festőművészeti követelményt; amit aztán kiterjesztett az irodalomra is. Mindenekelőtt a saját verseire és novelláira. – Nehéz szavakkal csakis olyat írni, ami szavakkal nem közölhető. De nem lehetetlen. – Tény, hogy sokszor sikerült neki” (*Buda*, 360).

EPILÓGUS

Azzal kezdtem ezt az írást, hogy Ottlik ez esetben sem csupán illusztrál, hanem termékenyen és mélyen át is gondolja a kérdéskört. Hadd soroljam fel befejezésül, hogy én mit tanultam tőle.

A bevezetőben említett nyilvános előadásomban arra az elhamarkodott és kategorikus kijelentésre ragadtattam magam, hogy a „lineáris idő” tökéletes megoldás a társadalom számára, hiszen szinte megrendíthetetlen értelmet ad az emberiség életének, de szinte semmi értelmet sem képes adni az individuumnak.

A kijelentés első felét továbbra is fenntartom. Ha hinni tudunk a tökéletes világ irányába tartó haladásban, akkor a legbaljósabb időkben is vigasztalhatjuk magunkat azzal, hogy ez csupán átmeneti állapot; reménytelibb korszakokban pedig könnyen tudjuk mozgósítani az embereket (és magunkat) a szent cél érdekében; és attól sem kell tartunk, hogy elveszítjük ezt az értelmet, hiszen a cél valahol az igen távoli jövő horizontján lebeg, s miközben közelíteni látszunk feléje, mindig egy kicsit távolabbra húzódik.

A második megállapítást meg azzal véltem alátámaszthatónak – amiről futólag itt is szó esett –, hogy az egyén nem tételezhet önmaga számára a társadalmihoz hasonlóan végtelen teleológiát, hiszen a halál bizonyosra vehetően véget fog vetni az életének. Ezt is vitathatlannak tartom továbbra is.

Súlyos tévedés azonban – ebben az esetben is – azt feltételezni, hogy a hétköznapi gondolkodásunk következetességre törekszik. Az európai kultúrkör meg van győződve az idő linearitásáról. (Mégpedig – minden jel szerint – a legmesszebbmenőbben; nem is képes reális alternatívaként más időkonceptiót fontolóra venni.³⁴) Továbbá bizonyosnak tekinti, hogy belátható idő letelte után minden ember meghal. (S ez még – amennyire ezt meg tudom ítélni – azok szemében is az élet végét jelenti, akik hisznek a lélek halhatatlanságában. Ami – megeshet – egy újabb inkoherencia. De most nem ez érdekel bennünket.) Végezetül: meggyőződésünk, hogy egyetlen ember sem helyettesíthető senki mással sem, hogy mindannyian a világtörténelemben korábban soha nem volt és soha többé elő nem forduló individuumok vagyunk.

Ha alaposan megfontolnánk ezt a három kiinduló feltevést, belátnánk, hogy az egyén életének csak súlyos élethazugságok segítségével adható értelem. (Talán hihetünk abban, hogy a nagy történelmi teleológiához mi is hozzájárulhatunk, de ez csak akkor volna hiteles válasz, ha megsemmisü-

lésünket pótolható veszteségnek tudnánk tekinteni. De nem tudjuk, hiszen individuumok vagyunk. Így meg – kérdezhetnénk – mi hasznunk lehet nekünk abból, ami majd a halálunk után valósul meg? Vagy megpróbálkozhatunk azzal, hogy valami maradandó nagy alkotás megteremtésének szenteljünk életünket. Ámde meddig marad meg bármi is a végtelen idő folyamában?)

Ottlik bemutatott történetei azonban megmutatják, hogy mennyire érdektelen számunkra a koherencia. Az európai ember szüntelenül és sokszor öntudatlanul teleológiát épít. Akár úgy, hogy elmúlt életeseményeiből elbeszélést formál, akár úgy, hogy valamilyen célt tételez, vagy legalább valamilyen reménnyel néz a jövő felé. És beláthatjuk azt is az író történeteiből, hogy – koherencia ide vagy oda – legtöbbször igenis sikeresek ezek a törekvések. Sikeresek abban az értelemben, hogy értelmet adnak az ember életének. Igaz, legtöbbször nem egy életre szólóan, de egy – olykor hosszabb, olykor rövidebb – időre azért igen.

A mozdulatlan idő különböző módozatainak tipológiája is messze túlhalad az idevágó közvélekedéseinken. Azt nem állítom, hogy a paletta teljes, de a legfontosabb lehetőségeket felvázolta nekünk az író. (A megdermedt időt egyfelől, és a transzcendencia időtlenségét másfelől; s az utóbbi megközelítésének különféle útjait: a túlhaladást a dolgokon, a befelé haladást önmagunkba és a keresztülhaladást a Másik szerepein.) Továbbá néhány módozatról – mindenekelőtt a megfagyott időről – nagyon alapos leírást és elmélyült elemzést is kaptunk tőle.

Minden bizonnyal a mélységüknek köszönhetően új utakat is nyitnak ezek a leírások. A megfagyott időről festett kép arra inspirálhat bennünket, hogy összevessük hasonló megközelítésekkel, mondjuk, Beckett-tel vagy éppen Kertész Imre főművével, a *Sorstalansággal*.³⁵ És nemcsak írókkal, hanem filozófusokkal is. Hannah Arendt Kafka-elemzése és az idő alkalmankénti paralelogrammává merevedéséről kifejtett elgondolása például figyelemre méltó párhuzamot mutat a transzcendencia különféle tapasztalatainak itt bemutatott leírásaival.³⁶

Az egyes módozatok elkülönítése és számbavétele pedig arra ösztönözhet bennünket, hogy további, Ottliknál hiányzó változatokat keressünk. Mondjuk, Heidegger elemzése az unalomról és Alberto Moravia regénye ugyanerről a fenoménről szinte kínálják magukat.³⁷

A kevésbé alapos leírások pedig olyan művek és szerzők felé irányíthatják a figyelmünket, akiknek a segítségével mélyebbre áshatunk. Halász Péter figurája például Camus és Sartre regényei segítségével gondolható tovább.

Választ – egyfajta választ, de persze minden válasz csak egyfajta – kapunk arra a kérdésre is, hogy miként viszonyul egymáshoz a két időfelfogás. Röviden és szentenciaszerűen összefoglalva a fentieket, ezt mondja nekünk a két regény: leélhetjük úgy is az életünket, hogy az idő mindvégig lineáris marad számunkra, és beleütközhetünk vagy többé-kevésbé tudatos erőfeszítés nyomán rátalálhatunk az álló időre is. Az utóbbit azonban életünk során végig megőrizni, abban végleg berendezkedni lehetetlen vagy csak igen-igen súlyos következmények árán lehetséges. Így hát az is inkább csak oszcillálhat a kétféle idő között, aki az időtlenség transzcendenciáját megtapasztalta. Legfeljebb újra és újra felidézheti egykori tapasztalatát, vagy ismételten ki-kikalandozhat a lineáris idő immanenciájából.

Végezetül, mélyen elgondolkodtatónak és intellektuálisan felkavarónak találtam, ahogyan Ottlik különbséget tesz a kisgyermekkor toporgó ideje és az álló idő többi módozata között.

A kisgyermekkorból már kinőttek kísérleteit szemügyre véve azt láttuk, hogy megmaradni tisztán nézőnek egyfelől annyi, mint megszabadulni minden evilági kényszertől és kintől, majd képessé válni a dolgok *túloldala*nak szemléletére és a létezőben való szüntelen gyönyörködésre. De annyi is, mint bezárni magunkat egy börtöntorony örökös magányába.

Így aztán a magányt nem vállaló felnőttnek nem marad más, csak a visszavágyódás. Nem véletlenül idéztem korábban Weöres Sándort, akinek műveiben ismételten szó esik erről. (Íme, még két példa, majdnem találomra: „Még most sem szoktam meg egészen / hogy torkom van, gyomrom, belem / mit anyaggal tömök naponta / és csak ezáltal létezem. [...] Még most sem szoktam meg egészen / hogy teljest föl nem foghatok, / hogy csak a részek kavarnak / és rajtuk túl nem nyúlhatok.”³⁸ És a másik: „Amikor még senkise voltam, / fény, tiszta fény, / a kígyózó patakokban / gyakran aludtam én.”³⁹)

A kisgyermekkorról adott leírás viszont azzal kecsegtet bennünket, hogy a transzcendencia kontemplációja és a Másikkal való akadálytalan kapcsolat valahol és valahogyan mégiscsak lehetséges egyszerre.

Felidézve a *Jelenések könyvének* idézett mondatát, és ismét túllépve a tudható Kant által meghúzott határán – s most minden eddiginél távolabbra merészkedve –, megkockáztatom: talán ez lehet a mennyország meghatározása. Legalábbis én nem tudnék ennél nagyobb jót az ember számára kiötlölni.

OTTLIK GÉZA RÖVIDÍTVE HIVATKOZOTT MŰVEI:

Buda, Magvető, Budapest, 1993³ (2005).

Hajónapló, Magvető, Budapest, 2005.

Hajnali háztetők, Magvető, Budapest, 1957² (1967).

Iskola a határon, Magvető, Budapest, 1959¹³ (2011).

Minden megvan, Magvető, Budapest, 1991² (2005).

Próza, Magvető, Budapest, 1980.

Továbbélők, Jelenkor, Pécs, 1999.

JEGYZETEK

¹ Mircea ELIADE, *Az örök visszatérés mítosza*, ford. PÁSZTOR Péter. Európa, Budapest, 1993.

² Henri-Charles PUECH, *Gnosis and Time*, ford. Ralph MANHEIM = *Man and Time*, szerk. Joseph CAMELL, Routledge & Keagan Paul, London, 1958.

³ Vö. WEÖRES Sándor, *Anyámnak = Egybegyűjtött költemények I*, Helikon, 2008, 156. „én s nem-én közt nem volt / mesgye-hegy, / benned a világgal / voltam egy.”

⁴ Vö. VAJDA Mihály, *Hűség a reményhez = Nem az örökkévalóságnak*, Osiris, Budapest, 1996. A szerző Tatár György *Pompeji és a Titanic* (Atlantisz, 1993) című könyve kapcsán elmélkedik a kérdéstről.

⁵ Vö. PUECH, *l. m.*, 53 skk.

⁶ Hosszan írtam erről *A boldogság íze* (Jelenkor, Pécs, 2006) című könyvemben. Lásd az 1.3, 4.3.3.3. és 5.5.2.5. fejezeteket. Az itt található hivatkozások segítségével előkereshetőek a két nagyregény idevágó passzusai is.

⁷ *A Hajónaplóban* szinte szó szerint ugyanezt olvashatjuk: „...a mindennapos reménytelenség hibátlan, hiánytalan teljességgel vette körül” – *Hajónapló*, 22.

⁸ ADY Endre, *Menekülés az Úrhoz = Összes versei*, Szépirodalmi, Budapest, 1977, 624.

⁹ PLATÓN, *Parmenidész*, 130c sk., ford. KÖVENDI Dénes = *Összes művei*, II, Európa, Budapest, 1984. Mivel Platón egyik példája éppen a „sár”, megfordulhat a fejünkben, hogy talán a görög mester közvetlen hatása munkál Ottlik mondatai mögött. Mégsem tartom ezt valószínűnek, mert az író jószerint semmilyen filozófiát sem olvasott. A kérdéstről lásd *A boldogság íze*, 16 skk.

¹⁰ PARMENIDÉSZ, B2, B4, B8, ford. STEIGER Kornél = *Görög gondolkodók 1*, Kossuth, 1992.

¹¹ Az utóbbi két passzus jelentőségére Korda Eszter hívta fel a figyelmemet a *Kőszegtől Budáig* című konferencián 2013 novemberében elhangzott előadásában.

¹² Részletesebben lásd *A boldogság ízében*, 184 skk.

¹³ Jóval részletesebben, minden szóba jöhető passzus elemzésére törekedve tárgyaltam a problémát *A boldogság íze* 5.5.2.5. és 5.5.2.6. fejezetében. Az itt csak utalásszerűen említettek lásd ott.

¹⁴ Friedrich NIETZSCHE, *Így szólt Zarathustra*, ford. KURDI Imre, Osiris, Budapest, 2000, 71 skk.

¹⁵ Vö a *Bébé szerelmei* című esszémmel. Kortárs, 2014/5. Valamint: „...száz év múlva is emlékezett a dolgokra...”, szerk. FINTA Gábor, FÜZFÁ Balázs, Savaria University Press, Szombathely, 2015, 157–177.

¹⁶ „Talán itt világosodott meg előttem az a fényes csoda, melynek segítségével Zsuzsanna képes volt önmagát, a legvégső valóját könnyűszerrel megtagadni, hogy engem szerethessen egy küssé. Ízlésének, értelmének, idegeinek, zsigereinek, minden porcikájának idegen lehettem, közömbös, ellenkező. Minden taszított bennünket, csak talán a testi vágy alantas mozdulata rántott össze egy pillanatra. Hiszem és tudom, hogy e jószívű, buta, idegen kislány szegény, ledér testében a vágnak is csak azért kellett megszületnie, hogy a léleknek alkalmat adjon a szeretet egyszerű csodájára.” *Szebek*, gépirat, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZK Kt.), 428/240. A regénytörödéket bemutattam *A boldogság ízében*. Lásd 2.3. fej. és 156 skk.

¹⁷ Az „értelemképződés” és az „értelemrögzítés” fogalmairól lásd TENGELYI László, *Élettörténet és sorseseemény*, Atlantisz, Budapest, 1998, 22 skk., 193 skk. Uő, *Tapasztalat és kifejezés*, Atlantisz, Budapest, 2007, 17 skk.

¹⁸ Vö. *A boldogság íze*, 4.4. fej.

¹⁹ A prologus fentiekkel egybevágó részletes értelmezéséhez lásd JAKUS Ildikó, HÉVIZI Ottó, *Ottlik-veduta*, Kalligram, Pozsony, 2004, 33 skk., 92 skk.

²⁰ Vö. Immanuel KANT, *A tiszta ész kritikája*, ford. Kis János, Ictus, 1995, 57.

²¹ *Uo.*, 92.

²² *Uo.*, 94 skk., 249 skk.

²³ Vö. KANT, *A filozófiában újabban meghonosodott előkelő hangnemről*, ford. NYIZSNYÁNSZKY Ferenc = Jacques DERRIDA, Immanuel KANT, *Minden dolgok vége*, Századvég–Gond, Budapest, 1993. Az írásban Kant élesen ki-

kel minden olyan „filozófia” ellen, amely az érzéki szemlélet meghaladásával vagy megkerülésével próbál meg célba érni.

²⁴ KANT, *A tiszta ész kritikája*, 261. Az idézet a mű első kiadásából való, ezért hivatkozott könyv lábjegyzetben hozza, de a megállapítás, kissé eltérő megfogalmazásban, a második kiadásban is szerepel. Vö. *Uo.*, 262.

²⁵ Jel 10,5–7, ford. A Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának Öszövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1987.

²⁶ KANT, *Minden dolgok vége*, ford. MESTERHÁZI Miklós = DERRIDA–KANT, *I. m.*, 103.

²⁷ KANT, *A tiszta ész kritikája*, 265.

²⁸ Vö. *A boldogság íze*, 4.3.2–4.3.4. fej.

²⁹ KANT, *A tiszta ész kritikája*, 91 skk. Uő: *Minden dolgok vége*, 104.

³⁰ Vö. PLATÓN, *Timaios*, 37d skk.

³¹ Kétségbevonhatatlannak tartom, hogy így értelmezendő a kisfiú szökése. Vö. *A boldogság íze*, 184 skk.

³² Vö. Rainer Maria RILKE, *Duinói elégiák – második elégia*. „Jeder Engel ist schrecklich. / [...] / und plötzlich, einzeln, / Spiegel: die die entströmte eigene Schönheit / wiederschöpfen zurück in das eigene Antlitz.” Tellér Gyula fordításában: „Iszonyu mindenik angyal. / [...] / ...s íme elkülönülten / túkrök is: ön-szépségtek szétragyogását / önnön orcátok felé visszasugárzó.” *Duinói elégiák*, ford. TANDORI Dezső, TELLÉR Gyula, Helikon, 1988, 54. Érdemes megemlíteni, hogy ebben a kötetben olvasható Tandori nevezetes beszámolója, amelyet azzal kezd, hogy Nemes Nagy Ágnes és Ottlik Géza ismertették meg Rilkével. *A végső érvény s az élő anyag avagy Rilke a kályhától*, 41.

³³ Vö. SÜMEGI, *Bébé szerelmei*, 49. Hivatkozom itt egy kéziratos megjegyzésre, amely egyértelműen alátámasztja a fent mondottakat. OSZK Kt, 428/197. Az 5. palliumban található spirálfüzet 8. oldalán.

³⁴ Lásd erről: SÜMEGI, *Ontológiai töredékek*, első rész, Savaria University Press, 2001. Túlságosan messzire vezetne ezt a kijelentést árnyaltabbá tenni, ezért csupán egy rövid kiegészítést kívánok itt hozzáfűzni. Azzal együtt is igaznak tartom a fenti mondatot, hogy a világtörténelemben vetett hit mára már szinte teljesen elporladt. A hivatkozott írásom igyekszik számot vetni ezzel a folyamattal is.

³⁵ Nagy Edit már párhuzamba állította a két regényt. *A világba vetett bizalom és az idiotikus honvágy*, Irodalomismeret online, 2014/3. http://www.irodalomismeret.hu/files/2104_3/nagy_edit.pdf. Valamint: „...száz év múlva is emlékezett a dolgokra...”, 129–143.

³⁶ Hannah ARENDT, *The Life of the Mind–One: Thinking*, 20. fej. Harcourt Brace Jovanovich, New York – London, 1971. Vö. Uő, *Múlt és jövő között*, ford. Módos Magdolna, Osiris – Readers International, Budapest, 1995, 14 skk.

³⁷ Martin HEIDEGGER, *A metafizika alapfogalmai*, első rész, ford. ARADI László, OLY Csaba, Osiris, Budapest, 2004. Alberto MORAVIA, *Az unalom*, ford. ZSÁMBOKI Zoltán, Európa, Budapest, 1981.

³⁸ WEÖRES Sándor, *Rongyszőnyeg*, 49 = *Egybegyűjtött költemények I*, Helikon, 2008, 289.

³⁹ Uő, *Ének a határtalanról* = *Egybegyűjtött költemények III*, Helikon, 2013, 135.

